

Віталій Шуміло

СХИАРХІМАНДРИТ ЛАВРЕНТІЙ (ПРОСКУРА) – ЧЛЕН ІСТИННО- ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ¹

Про схиархімандрита Лаврентія Чернігівського (1868–1950) видано багато життійної літератури, що містить пророцтва, які начебто належать старцю Лаврентію. Проте вся видана про цю людину література базується на ненаукових даних, до яких ще й доддані сумнівні пророцтва, що суперечать спогадам сучасників. Аналіз новітніх досліджень з історії Церкви ХХ століття, архівних документів та спогадів сучасників дозволяє автору статті створити об'єктивну біографію схиархімандрита Лаврентія (Проскури), одним з ключових фактів котрої є його приналежність до Істинно-Православної (Катакомбної) Церкви.

Ключові слова: *схиархімандрит Лаврентій, Декларація митрополита Сергія (Страгородського), Катакомбна церква.*

Про схиархімандрита Лаврентія (Проскуру), більш відомого як старець Лаврентій Чернігівський, існує досить великий спектр видань агіографічного характеру, які, втім, переважно сходять до першої публікації про життя старця, що вийшла в самвидав в 1980-х роках. Це була збірка невігядливих, місцями наївних спогадів духовних чад отця Лаврентія. Вони близько знали старця і зберігали пам'ять про нього після його смерті в 1950 р.

Ці спогади були опубліковані З.О. Крахмальніковою в машинописному історико-просвітницькому збірнику «Надежда (Христианское чтение)», який Зоя Олександрівна редагувала і нелегально видавала в СРСР з 1976 р., за що в 1982 р. була арештована, отримала один рік тюремного ув'язнення і п'ять років заслання. У 1988 р. спогади про схиархімандрита Лаврентія були опубліковані в № 14 однойменної збірки «Надежда. Христианское чтение», який виходив у Німеччині у видавництві «Посев» і примірники якого потім нелегально провозили в СРСР. Саме це видання лягло в основу всіх подальших публікацій про життя і діяльність схиархімандрита Лаврентія (Проскури).

У 1991 р. без купюр та доповнень видавництвом «Свет Печерский» цей текст було перевидано окремою брошурою в Києві під назвою «Жизнеописание, поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского»; у 1992 р., в якості додатка до журналу «Вера и Жизнь», що виходить у Чернігові, було видано скорочений варіант спогадів про отця Лаврентія «Поучения отца Лаврентия Черниговского». У цьому виданні була вперше опублікована фотографія архімандрита Лаврентія, оригінал якої зберегла Ксенія Агеївна Чайнікова, яка добре знала отця Лаврентія (Проскуру), архієпископа Пахомія (Кедрова), ігумена Аліпія (Яковенка) і багатьох інших

¹ Вперше надруковано російською мовою: *Шуміло В.* Схиархимандрит Лаврентий (Проскура) – член Истинно-Православной Церкви на Черниговщине // *Держава і Церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами ІV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України» (21–22 листопада 2012 року).* Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2013. С. 132–149. У цьому, українському варіанті, стаття суттєво розширена та доповнена.

шанованих пастирів Чернігова першої половини ХХ століття. У 1993 р. в Чернігові настоятелем Троїцького собору протоієреєм Іоанном Фесиком, без зазначення місця і року видання, окремою брошурою були перевидані спогади про о. Лаврентія все з того ж таки журналу «Наdejда».

У 1995 р. невеликим тиражем вийшла збірка спогадів про архімандрита Лаврентія, складена Павлом Олексійовичем Фльоровим, який близько знав о. Лаврентія; цей збірник лише частково повторював публікацію в журналі «Наdejда», а був переважно оригінальним².

На жаль, у жодній з перерахованих вище публікацій не було сказано про те, що архімандрит Лаврентій у довоєнний період життя належав до Істинно-Православної Церкви та був одним з ідейних натхненників руху ППЦ на Чернігівщині, хоча зауважливане свідчення про це в публікації журналу «Наdejда» все ж таки є³.

Пояснити це можна інерцією страху, який пережили віруючі в радянський період. Той самий Павло Олексійович Фльоров, який напівпошепки у приватній бесіді розповідав автору цих рядків про катакомбне минуле отця Лаврентія, не наважився на згадку про це у спогадах, які готував до публікації (втім, не виключено, що згадка про це не увійшла до збірки з цензурних міркувань видавництва).

Усі ці видання були здійснені невеликим тиражем і носили, скоріше, місцевий, локальний характер. Справжній «агіографічний бум» почався з брошури, виданої 1994 р. в Москві видавництвом «Русский Духовный Центр» тиражем в 30 тис. примірників⁴. Цифра величезна як на теперішній час, що й зумовило велике поширення брошури та її популярність. У 1995-му і в наступні роки ця книжечка багаторазово перевидавалася як цим, так і іншими церковними та навколоцерковними видавництвами; саме вона лягла в основу офіційного життя преподобного Лаврентія Чернігівського, канонізованого Українською Православною Церквою Московського патріархату 22 серпня 1993 р.

Умовно цю брошуру можна розділити на дві частини: перша частина (стор. 6–128) – уже знайомі нам спогади зі збірки «Наdejда», лише місцями стилістично відредаговані, і друга (стор. 129–172) – спогади, складені Херувимом Дегтярем. Не все в цьому доповненні можна поставити під сумнів у автентичності, проте деякі з «висловлювань» о. Лаврентія, що стали особливо популярними і легендарними на пострадянському церковному просторі, ніколи схиархімандриту Лаврентію не належали. Ми стверджуємо це з усією відповідальністю, оскільки свого часу опитали багатьох старожилів Чернігова, які знали особисто і шанували отця Лаврентія⁵.

2 Павло Олексійович помер 4 вересня 1993 р., збірка вийшла вже після його смерті: *Фльоров П.А.* Преподобный Лаврентий Черниговский: Воспоминания духовных чад. Издательская группа Свято-Троице-Серафимо-Дивеевского женского монастыря. Б. д. 95 с.

3 «Всем предложили уйти и храмы закрыли «на ремонт» (1930). Батюшка временно переживал «под горой» у одной благочестивой вдовы Елены. Там Батюшка занимал небольшую комнатку в старом домике и предавался посту и молитве как за своих многочисленных рассеянных чад, так и за весь мир. И эти тайные чада только ночью могли постучаться в окно Батюшки. Но он не всех принимал...». Див.: *Вкратце жизнь и труды...* С. 191.

4 Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание: Сборник. Москва: Русский Духовный Центр, 1994. 176 с. Укладач і автор другої частини цієї збірки підписався як «схиигумен Херувим Дегтярь», в дійсності – колишній ієродиякон РПЦ МП, заборонений у священнослужінні в 1970-і роки патріархом Піменом (Ізвєковим). Див. про нього: *Штейников Сергей, Яковенко Андрей.* Лжеархиепископ Херувим (Дегтярь) и внутрицерковное сектанство // Религия в Україні. URL: <http://www.religion.in.ua/main/17123-lzhearxiepiskop-xeruvim-degtyar-i-vnutricerkovnoe-sektantstvo.html>.

5 Наведемо найодіозніші з висловлювань, приписуваних архімандриту Лаврентію: «Батюшка предупреждал: «Чтобы верны мы были Московской патриархии и ни в коем случае не входили ни в какой раскол. ... Берегитесь так называемой зарубежной церкви и знайте, что она... не церковь, а часть Российской Церкви. ...Наша страна не зарубежная и наша церковь не зарубежная! Наша страна постоянная! У нас нет зарубежных церквей» и т. д. (стор. 155–156); «Россия вместе со всеми славянскими народами и землями составит могучее Царство. ...Русского Православного царя будет бояться сам антихрист. А другие все страны, кроме России и славянских земель, будут под властью

Не виключено, що це видання, яке побачило світ невдовзі після офіційної канонізації старця, мало замовний характер; уже в самій передмові упорядник збірки, крім іншого, пише, що отець Лаврентій «...всегда верен был Московской Патриархии, и сие всем заповедал»⁶; маємо пряму ідеологічну установку. Як би там не було, але саме інсинуації Херувима Дегтяря стали основним «життєвим текстом» преподобного Лаврентія Чернігівського, послуживши формуванню особливої, «прелестної» форми шанування старця, невластивої традиції Православної Церкви⁷.

Першою публікацією, в якій, спираючись на архівні документи та спогади очевидців, говорилося про катакомбне минуле схиархімандрита Лаврентія (Проскури), про його приналежність до ИПЦ, була робота автора цих рядків у співпраці з С.В. Шумило⁸. Недолік її в тому, що написана вона науково-популярним стилем і носила скоріше популяризаторський, ніж науковий характер. У другому виданні цієї роботи не було будь-яких змін або доповнень⁹. Перевидання 2012 р., істотно виправлене й доповнене, зберегло науково-популярний характер викладу¹⁰.

Таким чином, на сьогоднішній день, за наявності великої кількості видань агіографічного характеру про схиархімандрита Лаврентія (Проскуру), жодної наукової публікації про цього визначного діяча Православної Церкви ХХ ст. немає. Мета цієї статті – ввести в науковий обіг матеріали, що свідчать про належність преподобного Лаврентія Чернігівського до катакомбної Істинно-Православної Церкви і про його опозицію офіційному церковно-політичному курсу Московської патріархії в 1927–30-і роки, що був спрямований на лояльність до радянської влади й підпорядкування Церкви атеїстичній державі.

* * *

Схиархімандрит Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій (у миру Лука Овсійович Проскура) народився в 1868 р. в селі Карильське поблизу Коропа Чернігівської губернії. У родині було семеро дітей – четверо хлопчиків і троє дівчаток; Лука – один з молодших. Його батьки, Євсей і Христина, вели суворе благочестиве життя. У нашому випадку це не топос, а реальний факт – пам'ять про батьків Лаврентія Проскури зберігалася в с. Карильське аж до початку 1990-х рр.

Його батьки були простими українськими селянами, жили незаможнo, майже впроголодь¹¹. Лука рано осиротів: батько помер, коли хлопчикові було 9–10 років, мати часто хворіла, тож з раннього дитинства йому довелося важко фізично працю-

антихриста и испытуют все ужасы и муки, написанные в Священном Писании. Россия, кайся, прославляй, ликуй, Бога и пой Ему: Аллилуия» (стор. 157–158), і т. п. Якщо перше висловлювання носить явний церковно-політичний відтінок, сучасний автору рядків, що приписуються о. Лаврентію (оскільки в 1990–1994 рр. Російська Православна Зарубіжна Церква активно відкривала парафії на території колишнього СРСР, приймаючи в свою юрисдикцію через каяття духовенство Московської патріархії), то друге висловлювання, забарвлене в екзальтовані хіліастичні тони, взагалі виходить за межі православної догматики.

6 Поучения и пророчества... С. 4.

7 Попутно зауважимо, що природа походження цих (і багатьох інших) «висловлювань», «пророцтв» і т. п. сучасних «церковних міфів», і особливо їхня популярність у пострадянському церковному середовищі, ще чекають свого самостійного дослідження.

8 Робота написана в 1996, однак видана в 2001 р.: *Шумило В.В.* Схиархімандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и жизнь, 2001. 68 с. У цьому виданні вперше опубліковано більше десятка фотографій церковних діячів Чернігова першої половини ХХ ст. з приватних архівів П.А. Фльорова, К.А. Чайнікової, С.В. Шумило, В.В. Шуміло.

9 *Шумило Виталий.* Схи-архімандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.) // Православная жизнь (Джорданвилль, США). 2008. № 2 (670). Февраль. С. 1–40.

10 *Шумило Виталий.* Схиархімандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 годы). Чернигов: Вера и жизнь, 2012. Издание третье, исправленное и дополненное. 88 с.

11 *Флеров П.А.* Преподобный Лаврентий Черниговский... С. 4.

вати. Проте до 13-ти років він з відзнакою закінчив церковно-приходську школу, умів вільно читати й писати, але далі вчитися не зміг через важке матеріальне становище сім'ї. Подальшу освіту він продовжував самостійно, читаючи не лише святоотцівські книги, а й книги з природознавства, астрономії та ін. Особливо активно він займався самоосвітою, читанням художньої російської літератури і т. п., коли був призначений завідувачем книгосховища Троїцького архієрейського будинку в Чернігові, де розташовувалась багата й велика бібліотека, що налічувала кілька тисяч томів (під час громадянської війни бібліотека була розграбована й знищена, від неї збереглися жалюгідні залишки)¹².

Після закінчення парафіяльної школи Лука залишився помічником учителя, де «занимався с детьми первого класса и следил за их поведением»¹³. На цій посаді він пропрацював трохи більше 2-х років. Службу в школі доводилося поєднувати із сільськогосподарськими роботами, оскільки велика родина, що залишилася без годувальника, як і раніше, жила впроголодь. Велика завантаженість, однак, не завадила обдарованому юнакові регулярно відвідувати сільський храм. У Луки був музичний хист, з раннього дитинства він почав навчатися грати на скрипці, а настоятель храму, який запримітив музичні здібності Луки, залучив його до клиросного співу й подовгу розучував з ним складні піснеспіви; до 14-ти років Лука «уже стал самостоятельным регентом»¹⁴.

Найімовірніше, що керівником дорослого хору Лука став пізніше, у 16 або 17 років, а до того він був регентом дитячого хору, організованого священиком с. Карильське з місцевих обдарованих дітей¹⁵. П.О. Фльоров у спогадах про о. Лаврентія пише, що під час одного з відвідувань Коропа Лука познайомився з колишнім регентом імператорського церковного хору, уродженцем цих місць, який «оценил способности юноши и охотно стал обучать его сложному искусству управления хором»¹⁶. Для повноцінного навчання Лука переїхав до Коропа, де протягом року навчався регентській майстерності, і лише потім повернувся до рідного села, де й «становится регентом своего сельского храма»¹⁷.

У будь-якому випадку, – у 14 чи в 16 років, – але Лука стає регентом церковного хору і вже до кінця своїх днів, де б і за яких обставин не перебував, він керує церковним хором, а за необхідності – організовує новий церковний хор і навчає клиросному співу обдарованих молодих людей.

Вихований у традиційній селянській родині, де улюбленим читанням були життя святих і настанови святих отців Церкви, Лука плекав мрію «о монашеском пути ко спасению»¹⁸. Тому не випадково, що незабаром після смерті матері у 18 або 19 років він вирушає у паломництво спочатку в Києво-Печерську лавру, а потім по монастирях Афона, де пробув у цілому близько двох років, бажаючи прийняти чернечий постриг. На Афоні, проте, він не залишився, а, як стверджує П.О. Фльоров, з благословення одного з афонських старців повернувся додому, де продовжив керувати церковним хором¹⁹.

У 1896 р.²⁰ на запрошення настоятеля Рихлівського Пустинно-Миколаївського монастиря²¹ архімандрита Євгенія Лука поступив на послух в Рихлівський монастир, де виконував повинність уставника, а пізніше – регента монастирського хору²².

12 Флеров П.А. Вказ. праця. С. 6.

13 Там само.

14 Вкратце жизнь и труды старца схиархимандрита Лаврентия... С. 187.

15 Там само.

16 Флеров П.А. Вказ. праця. С.7.

17 Там само.

18 Свідчення К.А. Чайнікової.

19 Флеров П.А. Вказ. праця. С. 10–11.

20 Флеров П.А. Вказ. праця. С. 12. За іншими даними, в 1890-му, див.: Вкратце жизнь и труды... С. 187–188.

21 Розташованому в 19 км від с. Карильське. У цей монастир сім'я Проскур любила ходити на прощу. Див.: Вкратце жизнь и труды... С. 187.

22 Вкратце жизнь и труды... С. 188.

Вибір саме цього монастиря був здійснений не випадково, а, як засвідчать подальші події, свідомо; це рішення вписувалося в ту духовну традицію, до якої тяжів Лаврентій Проскура з юних років і заради якої бажав залишитися на Афоні. Йдеться про ісихазм, що отримав в Руській Церкві в цей час друге дихання завдяки працям прп. Паїсія Величковського та його учнів. Рихлівський монастир, який славився своїм пустельножительним статутом, був одним з носіїв цієї традиції, – у ньому кілька років подвизався й залишив після себе школу один з послідовників Паїсія Величковського, прп. Василій (Кішкін), тож зв'язок і з Афоном, і зі школою Величковського був прямим²³.

Ми не випадково зупинилися на ісихастському аскетичному виборі Лаврентія, оскільки в подальшому, перейшовши до Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, він буде одним з організаторів у ньому так званого «гуртка ісихастів» або «ревнителів благочестя», – усі діячі цього гуртка в 1930-і роки стануть членами ІПЦ.

У 1905 р. архієпископом Чернігівським Антонієм (Соколовим) Луку було переведено до Чернігова та призначено регентом хору при Троїцькому архієрейському будинку, послушником Свято-Троїцького чоловічого монастиря²⁴. 9 березня 1912 р. з благословення архієпископа Чернігівського Василя (Богоявленського) послушник Лука Проскура на 45-му році життя прийняв чернечий постриг з ім'ям Лаврентій. Через два роки він був висвячений у сан ієродиякона²⁵, а 28 серпня 1916 р. в Свято-Успенському Єлецькому монастирі єпископ Пахомій (Кедров) хіротонісав його в сан ієромонаха²⁶.

Дев'ять років, проведених Лаврентієм Проскурою в Рихлівському монастирі з усталеною аскетичною школою, не минули даремно. З переходом Лаврентія до Чернігова в Троїце-Іллінському монастирі складається кістяк з ченців і духовенства, для яких ідеї ісихазму стають основою для побудови аскетичного життя. У той само час о. Лаврентій зближується з іншим подвижником-ісихастом Троїцько-Іллінського монастиря – ієромонахом Аліпієм (Яковенком). Напевно, саме в ці роки в надрах чернігівського гуртка ченців-ісихастів зароджується й ідея створення в Чернігові, неподалік від Антонієвих печер (XI ст.), нового печерного храмового комплексу.

У гурток ревнителів благочестя, окрім ієромонахів Лаврентія та Аліпія, входили братія монастиря: Михайло (Корма), Єфрем (Кислий), Інокентій (Козько), Малахія (Тишкевич) та інші²⁷. У майбутньому всі вони пройдуть сповідницький шлях і більшість з них прийме мученицьку смерть.

Лютневу революцію 1917 р. та більшовицький Жовтневий заколот ієромонах Лаврентій не прийняв. Тут позначилися, перш за все, християнські аскетичні ідеали, а також близьке спілкування з архієпископом Васиєм та ієромонахом Аліпієм (духовним чадом о. Іоанна Кронштадтського).

26 березня 1917 р. за розпорядженням губернського виконавчого комітету архієпископ Василій був заарештований і звільнений «на покой», а на його місце в травні єпархіяльним зібранням духовенства і мирян обраний вікарій Чернігівської єпархії, єпископ Стародубський Пахомій (Кедров)²⁸.

Єпископ Пахомій, як і його попередник, був учнем видатного богослова, пас-

23 Див. детальніше: *Диомид (Кузьмин), іером.* Жизнеописание преподобного Василия, старца Площанского. Москва: Наследие Православного Востока, 2010. С. 113–117; *Четвериков Сергей, прот.* Молдавский старец Паисий Величковский: Его жизнь, учение и влияние на православное монашество // Правда христианства. Москва, 1998. С. 271, 275.

24 *Флеров П.А.* Вказ. праця. С. 14

25 Там само.

26 Держархів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 23.

27 Шумило В.В. Схиархимандрит Лаврентий... С. 6.

28 *Шумило В.* Новосвященномученик Василий, архиепископ Черниговский // Вера и Жизнь (Чернигов). 1995. № 1 (8). С. 3–4; *Королев В.* Любовью побеждая страх: Жизнеописания Новомучеников Российских (архиепископ Пермский Андроник, епископ Соликамский Феофан, архиепископ Черниговский Василий, епископ Семиреченский Пимен; 1867–1918). Фрязино: Паломник, 1998. С. 97–98; *Потій Н., Тарасенко О.* Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) // Сіверянський літопис (Чернігів). 2007. № 49–53.

тиря і молитвеника архієпископа Антонія (Храповицького), обраного у 1918 р. на Київську митрополічу кафедру з титулом митрополита Київського і Галицького²⁹. Тому з обранням на Чернігівську кафедру єпископа Пахомія можна говорити про зміну поколінь, але навряд чи можна говорити про зміну молитовних, аскетичних і пастирських ідеалів, які затвердилися за колишнього архієрея. Чернігівські ісихасти, які добре знали стародубського вікарія, ще ближче зійшлися з ним після того, як він став їхнім правлячим архієреєм, а ієромонах Лаврентій (Проскура) став духівником єпископа Пахомія.

У жовтні в Петрограді відбувається більшовицький переворот. По всій колишній Російській імперії бушує братовбивча громадянська війна. Для цього періоду характерні не просто гоніння на духовенство, а жорстокі, витончені знущання і страти без суду і слідства. Зрозуміло, громадянська війна та пов'язана з нею розруха в усіх сферах людського життя торкнулися й Чернігівської єпархії, тому прихід до влади в Україні у квітні 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського православними людьми був сприйнятий з полегшенням: тут утворився справжній оазис мирного життя посеред бурхливого океану громадянської війни³⁰.

Вочевидь, не випадково саме у квітні 1918 р. ієромонахи Аліпій (Яковенко) і Лаврентій (Проскура) починають копати на одному із схилів Болдиної гори новий печерний комплекс з підземними храмами та келіями: до цього часу ідея остаточно дозріла, її автори сформувалися як шановані та авторитетні пастирі, а мирне суспільне життя в країні сприяло втіленню ісихастської ідеї та подавало надії на благополучне завершення громадянської війни, – принаймні, у межах України. Приблизно в цей час ієромонах Лаврентій був зведений в сан ігумена.

Створення печерного монастиря завершилося вже за більшовиків, у листопаді 1919 р. Останні місяці роботи проводилися таємно, ночами, у найсуворішій конспірації.

Новий печерний монастир проіснував недовго, у лютому 1920 р. в печерах відкрито вже не служили, тому що влада заборонила проведення богослужінь у печерних храмах³¹. Проте, незважаючи на заборону, богослужіння там проводилися таємно, ночами, тому більшовики розпорядилися вхід в печери засипати землею.

У 1920 р. Троїцько-Іллінський монастир із знаменитими Антонієвими печерами та келією прп. Антонія був закритий. Замість монастиря при Свято-Троїцькому храмі було створено парафію, опікуватися якою єпископ Пахомій доручив ігумену Смарагду (Чернецькому)³², одному із сподвижників о. Лаврентія. Настоятелем Свято-Іллінської церкви було призначено ігумена Єфрема (Кислого), теж однодумця-ісихаста³³. Ієромонаха Аліпія було направлено настоятелем у село Свинь (нині Вознесенське), розташоване в кількох кілометрах від Чернігова, облаштовувати там церковно-парафіяльне життя, оскільки влада не дозволила йому служити в самому місті, де він користувався чималим авторитетом³⁴.

Цікаво відзначити один факт, який не має прямого відношення до теми статті, проте дає певну характеристику о. Лаврентію, протилежну тому образу, який ство-

29 *Никон (Рклицкий), архиеп.* Житнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. Нью-Йорк, 1958. Т. 4. С. 224–233; *Ульяновський В.І.* Церква в Українській Державі: 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ: Либідь, 1997. С. 71–90.

30 Див., наприклад, спогади професора В.В. Зіньківського, колишнього міністра віросповідань в уряді гетьмана: *Зеньковський Василь, прот.* П'ять місяців у влади (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания / Публ. текста и редакц. М.А. Колерова. Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. С. 121–133.

31 *Карнабед А.* Таємниці Болдиних гір... С. 13.

32 *Руденко В.* Таємничий монах // Чернігівські відомості. 1999. № 40. Липень.

33 ГДА СБ України, м. Чернігів, Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383; С. Д. 37140. Арк. 107 зв. Нині ця слідча справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області; *Шумило В.В.* Вказ. праця. С. 15.

34 Свідчення П.А. Фльорова; Свідчення К.А. Чайнікової; Свідчення Марії Андріївни Атрошенко, яка близько знала ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 12 червня 1993 року, архів автора.

рив Херувим Дегтяр³⁵. У 1920-ті роки в Україні йшла гостра полеміка з приводу введення в богослужбову практику української мови поряд з церковнослов'янською. Збереглася реєстраційна картка 1924 р., в якій на питання, якою мовою слід здійснювати богослужіння, о. Лаврентій відповів: «Безразлично». Тут же на питання, до якої церковної течії він себе зараховує, ігумен Лаврентій написав: «К Православной Вселенской Единой Святой Соборной и Апостольской Церкви»³⁶. Характерно, що в одній із збережених проповідей, виголошених у 1921 р., архієпископ Пахомій також висловлює думку про допустимість української мови у богослужінні й прямо говорить про те, що з благословення патріарха Тихона вже розпочато переклад «на український язык (на чистый, местный, без примеси галицийского) и Евангелия, и литургии, и многих песнопений». І далі каже: «Я хотел привезти, но еще не был этот перевод одобрен Академией наук, а в скором времени можно рассчитывать получить всё это, переведенное на украинский язык»³⁷. Очевидно, що образ «українофоба», який з легкої руки Херувима Дегтяря закріпився за схиархімандритом Лаврентієм (Проскурою), не відповідає історичній дійсності.

21 жовтня 1922 р. за звинуваченням у спротиві розкриттю мощей свт. Феодосія Чернігівського був арештований і висланий за межі єпархії, а пізніше по етапу засланий до Сибіру архієпископ Пахомій (Кедров)³⁸. На його місце патріархом Тихоном (Белавіним) був призначений вікарний єпископ Глухівський Дамаскін (Цедрик), давній знайомий Пахомія (Кедрова) по Казанській духовній академії, теж учень Антонія (Храповицького). Єпископу Дамаскіну, з яким близько зійшлися чернігівські ревнителі православ'я на ґрунті спротиву обновленчеству, судилося відіграти найпомітнішу роль у формуванні в Україні Істинно-Православної Церкви.

15 вересня 1924 р. єпископ Дамаскін також був заарештований і після річного тюремного ув'язнення відправлений до Москви, де поміщений до Бутирської в'язниці, а звідти наприкінці 1926 р. висланий до берегів Єнісею, у саме безлюддя Сибіру³⁹.

У липні 1927 р. заступник місцеблюстителя московського патріаршого престолу Нижегородський митрополит Сергій (Страгородський) оприлюднив документ, який в церковній та світській історіографії отримав назву «Декларація про лояльність до радянської влади». У цьому документі митрополит Сергій від імені всієї Руської Церкви проголосив, що відтепер «радості и успехи советской власти – это радости и успехи Церкви», а невдачі влади – невдачі Церкви⁴⁰.

Вийшла подвійна ситуація: за Декларацією виходило, що «радості» влади, яка знищує Церкву, руйнує храми, садить до в'язниць і таборів духовенство і віруючих, – відтепер радості і самої Церкви, а невдачі по руйнуванню Церкви – її ж, Церкви, і невдачі. Усіх, хто Декларацію не приймав, митр. Сергій оголошував «поза Церквою» і піддавав церковній забороні⁴¹. Зрозуміло, що така лояльність, яка руйнує внутрішню свободу Церкви, була неприйнятна для совісті багатьох православних християн. Почалися стихійні протести, які згодом отримали організовану, наскільки це було можливо в умовах гонінь, форму. Так, у Руській Церкві народився рух, який увійшов у

35 Див., наприклад: Поучения и пророчества... С. 153–154.

36 ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Д. 160. Л. 23. Див. також: *Флеров П.А.* Вказ. праця. С. 17.

37 Священномученик Пахомий, архиепископ Черниговский: Жизнеописание, проповеди, выписки из следственных дел / Сост., коммент., редакция текста проповедей В.В. Шумило. Вильмуассон; Чернигов: Вера и Жизнь, 1998. С. 23.

38 *Демиденко Ольга.* Справа архієпископа Пахомія: з історії антирелігійної політики на Чернігівщині на початку 1920-х рр. // Сіверянський літопис. 2002. № 2. С. 56–60.

39 *Шумило В.В.* Схиархімандрит Лаврентій... С. 8–9.

40 Декларация митрополита Сергия о признании им советской власти / Пред судом Божиим: Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия. Монреаль, 1990. С. 5-9.

41 «Мы потребовали от заграничного духовенства дать письменное обязательство в полной лояльности к советскому правительству ... Не давшие такого обязательства или нарушившие его будут исключены из клира, подведомственного Московской Патриархии». Див. текст Декларації: Пред судом Божиим... С. 9. Аналогічні вимоги висувалися і до духовенства, що знаходилося в СРСР, з тією лише різницею, що в СРСР духовенство, яке не підписало Декларацію, арештовувалося і прямувало до концтаборів, а з середини 1930-х рр. їх почали розстрілювати.

історію під назвою Істинно-Православна (або інакше – Катакомбна) Церква: у неї увійшли найавторитетніші представники єпископату та духовенства, які відокремилися від митрополита Сергія заради збереження «чистоти віри» й охорони внутрішньої свободи Церкви від втручання богоборчої влади. У Чернігівській єпархії в різний час до ІПЦ приєдналися архієпископ Пахомій (Кедров) та єпископ Дамаскін (Цедрик)⁴². Усі чернігівські «ревнителі благочестя», що склали свого часу гурток ісихастів, не підписали Декларацію і приєдналися до ІПЦ. Очолили цей рух у Чернігові архімандрит Лаврентій (Проскура) та ігумен Аліпій (Яковенко).

Ядро ревнителів православ'я на Чернігівщині становили архімандрити Георгій (Смільницький) і Лаврентій (Проскура), ігумени Єфрем (Кислий), Паладій (Мищенко), Смарагд (Чернецький), Антоній і Миколай (прізвища поки не встановлені), Аліпій (Яковенко), ієромонахи Михаїл (Жорма), Інокентій (Козько) і Малахія (Тишкевич), ієреї Гавриїл Павленко, Іоан Смоличев, ієродиякон Мисаїл (Стішковський) та інші. Серед мирян, котрі не прийняли Сергієвої Декларації, був відомий церковний письменник С.О. Нілус, який перебував на засланні в Чернігові з квітня 1926 р.⁴³

У 1927 р. «за антирадянську агітацію і пропаганду», а фактично за невизнання Сергієвої Декларації і активний опір її введенню в церковне життя, був заарештований і направлений до Харківського ДПУ ігумен Аліпій (Яковенко)⁴⁴. За свідченням протоієрея Іоанна Пращура, чекісти увірвалися до о. Аліпія додому на свято Покрови, плювали йому в очі, потім збили з ніг і стали бити прикладами гвинтівки. Закривавленого, його кинули в машину і відвезли⁴⁵. Як свідчив о. Аліпій сам про себе⁴⁶, у в'язниці від нього вимагали підписання Декларації. Проте репресивна машина в той час ще не набрала таких обертів, як у 1930–1937-і роки. У цей час терміни ув'язнення давали невеликі, а розстрільних вироків майже не було. У 1928 р. ігумен Аліпій повернувся до Чернігова.

Перебування у в'язниці ще більше зміцнило ігумена Аліпія і його сподвижників у переконанні, що радянська влада зневажає не тільки християнські, а й просто людські моральні норми, і що лояльність до такої влади у тій формі, в якій цього вимагав від Церкви митр. Сергій, неприйнятна для совісті православного християнина. З цього часу Аліпій (Яковенко) і Лаврентій (Проскура), давні друзі та співтаїнники, стають найавторитетнішими ідеологами ІПЦ на Чернігівщині.

У грудні 1928 р. із заслання повернувся єпископ Дамаскін. Проживання в Чернігівській області йому було заборонено, і він оселився в м. Стародуб. У минулому Стародуб входив до складу Чернігівської губернії й належав до Чернігівської єпархії. За радянським адміністративним поділом він увійшов до Брянської області (нині – Російська Федерація) і тому жити в ньому єпископу не заборонялося.

Уже перша реакція єпископа Дамаскіна на Декларацію була чіткою і ясною – пропонувався варіант лояльності Церкви богоборчій владі неприйнятний для церковної свідомості, він призведе до того, що Церква втратить свою внутрішню свободу. Тим не менше, це не означало негайного розриву з митрополитом Сергієм і тими архієреями та духовенством, які прийняли Декларацію. Усю свою енергію єпископ Дамаскін спрямував на роз'яснення згубності для Церкви «сергіянського шляху». Напевне, у перші кілька місяців він навіть поминав митр. Сергія за богослужінням,

42 Див. докладніше: *Шумило В.В.* Вказ. праця. С. 10–24; Шумило В.В. Зарождение Истинно-Православной Церкви на Черниговщине: Доклад на международной научной конференции «Церковное подполье в СССР» (Чернигов, 18–19 ноября 2011 г.) (подано до друку); *Тригуб О.П.* Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.). Миколаїв: Іліон, 2009. С. 138–141.

43 ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-4315. Спр. 50035. Арк. 1–34. Нині ця слідча справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області; *Шумило В.В.* Схиархимандрит Лаврентий... С. 15–16; *Михайловский Димитрий, диак.* Три Пасхи исповедника: О пребывании С.А. Нилуса в Чернигове // *Вера и Жизнь.* 2009. № 1–2 (14–15). С. 33–47.

44 *Руденко В.* Останній печерник... С. 2.

45 Свідчення протоієрея Іоанна Пращура, що близько знав ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 15 червня 1994 р., архів автора; свідчення М.А. Атрощенко.

46 Спогади монахині Рафаїли. Запис бесіди, архів С.В. Шумило.

у всякому разі, не відмовлявся служити в тих храмах, де поминали Сергія⁴⁷. У цей час ще не було різкого розмежування між «сергіянами» та «тихонівцями»⁴⁸: у місті мирно уживалися й ті, й інші.

Приблизно таку саму позицію, почасти навіть більш жорстку, про що буде сказано нижче, зайняла й більшість чернігівських ревнителів православ'я. Остаточний відхід від митр. Сергія в Чернігові стався влітку 1929 – взимку 1930 рр., коли стало зрозуміло, що вмовляння на Сергія не діють, і він не зверне з наміченого курсу. Причому відхід не був одночасним для всіх, а вилився в тривалий процес: одні відійшли вже в 1927 р., інші – тільки в 30-му.

Єпископ Дамаскін відійшов від Сергія остаточно влітку 1929 р. Сталося це після важливої, на наш погляд, події в історії Руської Церкви: за дорученням єпископа Дамаскіна монахиня Ірина (Бурова) відвідала місцезблостителя патріаршого престолу митрополита Петра (Полянського), який перебував у засланні. Митрополит Петро дав однозначну оцінку політиці Сергія: вона завдає непоправної шкоди Церкві. Головний висновок патріаршого місцезблостителя: єпископи повинні «сместить м[итрополита] Сергія», митрополит Петро не благословляє «поминать м[итрополита] Сергія за богослужением»⁴⁹. Ця відповідь першоєрарха Руської Церкви була важливою, оскільки давала тверді канонічні підстави для відходу від Сергія і його синоду. З цього часу єпископ Дамаскін встановив регулярні контакти з київськими та харківськими «йосифлянами»⁵⁰, а також з лідером йосифлян архієпископом Димитрієм (Любимовим). Більшість чернігівських священників, для яких слово єпископа Дамаскіна було авторитетним, також відкрито оголосили про припинення поминання митрополита Сергія. Незважаючи на те, що єпископ Дамаскін постійно проживав у Стародубі, зв'язок з Черніговом був регулярним: через листи, послання, записки⁵¹. Іноді владику таємно відвідував Чернігів, зупиняючись, у тому числі, й у будинку архімандрита Лаврентія⁵².

Улітку 1929 р., після закриття Свято-Троїцького собору⁵³, братія остаточно перейшла в Свято-Іллінську церкву, що під Троїцькими горами, відкрито декларуючи свою приналежність до ІПЦ. Іллінський храм у цей час можна назвати осередком духовного життя в Чернігові: тут зібралися найбільш шановані пастирі; регентом у храмі був архімандрит Лаврентій.

27 листопада 1929 р. єпископа Дамаскіна знову заарештовують, донощиком став «сергіянський» священник, благочинний Стародубського району⁵⁴. 28 травня 1930 р. рішенням ДПУ єпископа Дамаскіна засудили до ув'язнення в концтабір строком на десять років. Його було відправлено на Соловки – один з найжорстокіших концентраційних таборів СРСР.

47 Детальніше міркування про це див.: *Косик О.В.* Истинный воин Христов: Книга о священномученике епископе Дамаскине (Цедрике). Москва: Изд-во ПСТГУ, 2009. С. 114–115.

48 Як називали себе прихильники ІПЦ. Ще в кінці 1980-х рр. автору цих рядків доводилося чути від катакомбних християн самоназву «тихонівці» (по імені патріарха Тихона), а також «Тихонівська Церква» або «Катакомбна Церква» по відношенню до ІПЦ.

49 Лист протоієрея Григорія Селецького митрополиту Йосипу (Петрових) від 17 вересня 1929 р., написаний за дорученням єпископа Дамаскіна. Див.: *Сикорская Л.Е.* Священноисповедник Димитрий, архиепископ Гдовский: Сподвижники его и сострадальцы (Жизнеописания и документы). Москва: Братонез, 2008. С. 458; *Косик О.В.* Вказ. праця. С. 149.

50 Прихильниками митрополита Петроградського Йосипа (Петрових), який очолив ІПЦ.

51 Свідчення К.А. Чайнікової; Свідчення П.А. Фльорова; Свідчення Лариси Федорівни Синявської, яка близько знала архієпископа Пахомія (Кедрова), єпископа Дамаскіна (Цедрика), ігумена Смарагда (Чернецького), ієродиякона Мисаїла (Стішковського) та інших. Запис бесіди від 15 лютого 1992 року, архів С.В. Шумило.

52 Свідчення П.А. Фльорова. Див. також: *Флеров П.А.* Преподобный Лаврентий Черниговский... С. 18.

53 Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетун. Чернігів, 2010. С. 244–245.

54 *Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]*. Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. С. 87; *Шумило В.В.* Вказ. праця. С. 17–18; *Косик О.В.* Вказ. праця. С. 153, 159–165.

Влітку 1928 р. звільняється з ув'язнення архієпископ Пахомій (Кедров). Повертається він до Чернігова через Москву і Харків (столицю радянської України з 1919 по 1934 рр.). У цей час він ще не припинив літургійне спілкування з митр. Сергієм, намагаючись примирити «сергіян» і «непоминаючих» заради збереження, як він вважав, «церковного миру». Однак, приїхавши до Чернігова, Пахомій зустрівся з організованою опозицією своєму «просергієвському» курсу з боку духовенства і пастви.

У протоколі допиту ігумена⁵⁵ Смарагда (Чернецького) від 18 вересня 1936 р. перераховуються імена деяких представників опозиції: «Отрицательно относились к декларации митрополита Сергия и монах б[ы]в[шей] Троицкой общины игумен Палладий Мищенко, умер в 1933 году, иеромонах Ефрем Кислый, ныне игумен-настоятель Ильинской церкви г. Чернигова, иеромонах Лаврентий Проскура, ныне регент-псаломщик Ильинской церкви г. Чернигова, иеромонах Малахия Тышкевич, б[ывший] священник с. Церковище Репкинского района Черниговской области, ныне бесприходный, иеромонах Михаил Корма, бесприходный, проживающий в г. Чернигове [Арк. 107 зв], иеромонах Иннокентий Козько, ныне проживает в г. Чернигове, бесприходный, игумен Антоний – умер, игумен Николай – умер, которые уже делали то, что и я [Арк. 108].

В то время на тему о декларации я имел беседу с активным прихожанином нашей общины неким Нилусом Сергием Александровичем, – с которым у меня были хорошие взаимоотношения, он был у меня, а я бывал у него. Нилус так же отрицательно высказывался по поводу декларации, – в более резких выражениях»⁵⁶.

Очевидно, що вказані не всі представники ІПЦ в Чернігові, а тільки ті, хто або вже помер, або перебував під слідством. Наприклад, не згадується ім'я ігумена Аліпія (Яковенка), який на той час (1936 р.) уже знаходився в підпіллі, окормлюючи катакомбний жіночий монастир.

Однак повернемося до 1928 р. Ще в дорозі до архієпископа Пахомія прибула Олена Олександрівна Озерова-Нілус (дружина С.О. Нілуса), делегована до нього «опозиційною групою з целью предупредить его.., что если он признал легализованное Патриаршее управление, чтобы он в Чернигов не приезжал»⁵⁷. Зустріч ця не привела до очікуваного результату, кожна із сторін залишилася при своїх переконаннях: «Когда из ссылки в Чернигов возвратился епископ Пахомий Кедров, и, узнав о нашем отрицательном отношении и резких проявлениях по отношению к декларации митрополита Сергия, он неоднократно беседовал со мной и другими монахами, убеждая нас в необходимости сохранения единства Церкви и не выступать резко против декларации, заняв позицию примиренчества к декларации Сергия [Арк. 109]»⁵⁸. Прикметно, що на допиті 23 вересня 1936 р. ігумен Смарагд підтверджує, що духовним наставником його був о. Лаврентій (Проскура)⁵⁹, а на допиті 25 вересня на питання слідчого, чи належить він (Чернецький) до ІПЦ, ігумен Смарагд відкрито свідчить про свою приналежність до Істинно-Православної Церкви⁶⁰.

Після повернення архієпископа Пахомія чернігівське духовенство розділилося на дві групи: одні (наприклад, ієромонах Михайл Корма, ієродиякон Мисаїл Стішковський) категорично відмовилися співслужити архієпископу Пахомію, інші, на чолі з духівником Пахомія архімандритом Лаврентієм і ігуменом Смарагдом, тимчасово зберегли з ним євхаристійне спілкування й наполегливо намагалися довести своєму преосвященному згубність для Церкви сергіянського шляху. Зауважимо, що події ці відбувалися восени 1928 р., до повернення із заслання єпископа Дамаскіна, який, як ми пам'ятаємо, не відразу припинив співслужіння з прихильниками Декларації. Це свідчить, що позиція чернігівського духовенства у ставленні до Сергія та його

55 У матеріалах слідчої справи він фігурує як ієромонах.

56 ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 1. Спр. 256383:С. Д. 37140. Арк. 107 зв. Тут і далі стилістику оригіналу зберігаємо.

57 Із свідчень ігумена Єфрема (Кислого) // Там само. Арк. 116.

58 Зі свідчень ігумена Смарагда (Чернецького): Там само. Арк. 109.

59 Там само. Арк. 111.

60 Там само. Арк. 112.

синоду із самого початку була навіть жорсткішою, ніж у Дамаскіна. Чернігівські клірики пішли на співслужіння з архієпископом Пахомієм (Кедровим) (до того ж, не всі) винятково з поваги до свого архієрея, в надії, що зможуть його переконати. Розривати жорстко з улюбленим архіпастирем вони не хотіли. За спогадами очевидців, ініціаторами цієї «тимчасової поступки» були духівник архієпископа Пахомія архімандрит Лаврентій (Проскура) та ігумен Аліпій (Яковенко)⁶¹.

Про цей період «розділення» чернігівських ревнителів знаходимо цікаве свідчення «сергіянського» священника Олексія Тичини в доносі на о. Лаврентія в Чернігівське ДПУ від 19 вересня 1936 р.: «Столпом ИПЦ является игумен Проскура Лаврентий, который является духовным отцом всех монахов и фактически руководит ими, соблюдая известные монашеские ритуалы и обрядности. Проскура по своим взглядам является край- [Арк. 193] -ним реакционером и, как говорят кликуши, что когда поминают в церкви Сергия, то Проскура затыкает себе уши, это характеризует и отношение его сторонников к легализованному церковному управлению, и отсюда его отношение к советской власти» [Арк. 193 зв.]⁶². Прикметно, що чернігівські «непоминаючі» демонстрували свій протест і незгоду з політикою Сергія різними, зокрема й візуальними, способами, не пориваючи при цьому літургійного спілкування з архієпископом Пахомієм і беручи участь в спільних богослужіннях, сподіваючись, що рано чи пізно їхній правлячий архієрей зрозуміє свою помилку і приєднається до їхньої позиції. Випадок неординарний і, наскільки ми можемо судити, нічого схожого в інших єпархіях не було. Вражає, перш за все, той ступінь довіри й поваги до свого опонента, який проявила кожна зі сторін: ніхто нікого не піддав анафемі і т. п. Жодного з кліриків – противників Декларації і церковної політики Сергія, зокрема й тих, хто відмовився співслужити, архієпископ Пахомій не піддав церковній забороні.

Звичайно, співслужити зі священниками, які під час літургії у вітварі в момент поминання митр. Сергія демонстративно затикають вуха, – справа не з легких, особливо для такого совісного архієрея, яким був архієпископ Пахомій. Уже наприкінці 1928 – на початку 1929 р. (але не пізніше березня) з'являється відоме послання братів-архієпископів Пахомія та Аверкія (Кедрових), в якому з богословської та канонічної точки зору дається глибока й аргументована критика Декларації митрополита Сергія і його церковної політики⁶³. Щоправда, у цьому, місцями дуже різкому, посланні архієпископи Пахомій і Аверкій усе ще закликають не розривати канонічне спілкування з митр. Сергієм: вони самі не залишають надії переконати Сергія відмовитися від політики підпорядкування Церкви антихристиянській державі. Їхнє послання багато в чому перегукується з позицією єпископа Дамаскіна в той період.

На жаль, матеріали слідчих справ на духовенство ИПЦ в Чернігові не дають прямої відповіді на питання, коли припинилося ідейне протистояння правлячого архієрея та його духовенства, конкретної дати в документах немає. Тому про час припинення архієпископом Пахомієм поминання митр. Сергія і приєднання до ИПЦ можна говорити лише приблизно. Принаймні, відомо точно, що взимку 1929/30 р. архієпископ Пахомій уже належав до ИПЦ⁶⁴: «Попытки Пахомия Кедрова перетянуть монахов на сторону легализованной патриаршей ориентации успеха не имели, т[ак] к[ак] Корма Михаил, один из первых, ссылаясь на «неправославие» Пахомия Кедрова отказался с ним совершать религиозные обряды, а остальные монахи, как Чернец- [Арк. 202] -кий Смарагд, Тышкевич Малахия, Проскура Лаврентий и другие продолжали доказывать

61 Свідчення К.А. Чайнікової, Л.Ф. Синявської.

62 ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 2. Спр. 256383: С. Д. 37140. Арк. 193-193 зв.

63 *Е.Л. [Лопушанская Е.Н.]*. Послание архиепископа Пахомия и епископа Аверкия / Епископы исповедники. Сан-Франциско, 1971. С. 10–25; Послание братьев-архиепископов Пахомия и Аверкия (Кедровых) об отношении к политике митрополита Сергия (Страгородского) / Публ., вступ. ст. и коммент. иерей Александр Мазырин // Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви. 2007. Вып. 4 (25). С. 137–168.

64 Детальну аргументацію див: *Шумило В.В.* Зарождение Истинно-Православной Церкви на Черниговщине: Доклад на международной научной конференции «Церковное подполье в СССР» (Чернигов, 18–19 ноября 2011 г.) (подано до друку).

Кедрову неправоту митрополита Сергія, в результаті відкритого протипахомиї Кедрова виступлення со сторони монаха Алімпія, осужденного за контрреволюційну діяльність, Пахомій Кедров став здавати свої позиції і в результаті примкнув до опозиції» [Арк. 202 зв.]⁶⁵; «Вскорости в Чернігов приехал отбывший наказание епископ Пахомий (Кедров), который формально признал декларацию, на деле в жизнь ее не проводил, и постепенно отмежевываясь от таковой, примкнул к открытым противникам декларации» [Арк. 183]⁶⁶.

Як уже зазначалося вище, наприкінці 1929 р. було заарештовано єпископа Дамаскіна (Цедрика), у жовтні 1930 р. – архієпископа Пахомія (Кедрова), ігумен Аліпій був заарештований у 1931 р. У цей час репресивна машина ще не зачепила основного кістяка чернігівських ревнителів. Арешти духовенства ІПЦ в Чернігівській єпархії почнуться із середини 30-х рр., поки ж були арештовані її найвагоміші ідеологи.

Слідство у справі Істинно-Православної Церкви в Чернігові було розпочато в липні 1936, тривало майже рік і було закінчено в червні 1937 року. На сьогоднішній день ми маємо в своєму розпорядженні матеріали слідчої справи № 37140 із загальної великої справи № 256383, але і за цими матеріалами можна скласти досить цілісну картину того, що відбувалося. Було заарештовано практично все духовенство ІПЦ, усі отримали табірний термін: чоловіки – по 5 років, жінки – по 3 роки. Не засудили тільки архімандрита Лаврентія – за дивним як для того часу поясненням: «Проскура Л.Е. не привлечен к ответственности в связи с его старческим возрастом (68 лет)»⁶⁷. Ймовірно, уже в цей час він сильно страждав хворобою ніг, і з ним просто не захотіли возитися.

Жоден із засуджених священників не повернувся, вціліли лише ті, хто встиг сховатися, «піти в катакомби» до арешту, як, наприклад, ігумен Аліпій (Яковенко), який, звільнившись в 1935 р., повернувся в Чернігів таємно, приєднавшись до своєї катакомбної чернечої громади в с. Свинь.

У 1936 р., під час судового процесу у справі священників, ченців і мирян ІПЦ, о. Аліпій таємно переїхав до Чернігова, оскільки в невеликому селі перебувати на нелегальному становищі було важче, ніж у місті. До того ж, необхідно було піклуватися про осиротілу істинно-православну паству. У районі Лісковиці він організував таємний чернечий скит, де в катакомбному храмі щодня правив божественну літургію.

Його друг і сотаїтник архімандрит Лаврентій (Проскура), який тільки-но звільнився з-під арешту, також перейшов на катакомбне становище, організувавши кілька таємних чернечих громад. З його благословення в Холодному яру (вул. О. Десняка на Лісковиці), у дворі благочестивої парафії таємно була вирита невелика тісна печера, де о. Лаврентій вночі правив божественну літургію. Вхід до печери йшов через коридор будинку в комору, а з комори через льох прямо в храм. Там само, у дворі, жило кілька таємних черниць; вони стежили за порядком у катакомбному храмі, а за відсутності о. Лаврентія самі вчитували службу мирським чином⁶⁸.

Свято-Іллінську церкву, після розправи над істинно-православним духовенством, влада передала «сергіянам», проте вже на початку 1938 р. церкву було закрито. Напередодні Другої світової війни в місті не було жодного діючого храму. Декларація митрополита Сергія нікого і нічого не врятувала.

Знаменита Чернігівська Іллінська ікона Богородиці, написана ще за архієпископа Лазаря (Барановича), яка прославилася як чудотворна, під час судового процесу зникла. За свідченням Л.Ф. Синявської, вона перебувала в Іллінському храмі, і як

65 Виписка з протоколу допиту ігумена Єфрема (Кислога) від 21 вересня 1936 р. // ГДА СБ України. м. Чернігів, Ф. П-11588. Т. 2. Спр. 256383: С. Д. 37140. Арк. 202–202 зв.

66 З протоколу допиту колишнього настоятеля церкви м. Кролевець священника Антонія Чернявського від 7 вересня 1936 р. // ГДА СБ України., м. Чернігів. Ф. П-11588, Т. 2. Спр. 256383: С. Д. 37140. Арк. 183.

67 Довідка зі слідчої справи // ГДА СБ України, м. Чернігів. Ф. П-11588. Т. 2. Спр. 256383: С. Д. 37140. Арк. 237.

68 Свідчення К.А. Чайнікової, П.О. Фльорова, Л.Ф. Синявської; *Шумило В.В.* Схиархимандрит Лаврентий... С. 23–25.

тільки почалися арешти, її сховали в потаємному місці. Де вона знаходиться зараз, – невідомо, образ, який сьогодні знаходиться в Єлецькому монастирі, – пізніший список XVIII – початку XIX ст. До цього дня образ Чернігівської Іллінської ікони Божої Матері шанується чернігівськими катакомбниками поряд з такими відомими Богородичними іконами, як Володимирська, Іверська або Казанська.

Архімандрит Лаврентій та ігумен Аліпій служили таємно, окормлюючи своє мале катакомбне стадо до самого початку радянсько-німецької війни.

З окупацією України Німеччиною в 1941 р. вони вийшли з катакомб і приєднались до Автономної Української Церкви, архієреї якої в серпні 1941 р. на Соборі, що відбувся в Почаївській лаврі, ухвалили офіційне рішення не згадувати за богослужінням митрополита Сергія (Страгородського). Архімандрит Лаврентій зайнявся відновленням своєї «альма-матер» – Троїцько-Іллінського монастиря, правда, тепер уже як жіночого, бо ченців-чоловіків у живих практично не лишилося, ігумен Аліпій повернувся в с. Свинь, у свій спалюваний храм, відновлювати змарніле за советів церковно-парафіяльне життя.

Почався новий етап церковної історії й церковно-державних відносин, розгляд якого не входить у завдання цього дослідження. На завершення лише скажемо, що ігумен Аліпій був убитий співробітником НКВС Іваном Пантелеєнком 20 вересня 1943 р. під час бойових дій радянських військ проти нацистських⁶⁹. Наступного дня, 21 вересня, Червоною армією було взято Чернігів. Почалися масові арешти населення, у тому числі й духовенства (зокрема, були заарештовані архієпископ Чернігівський Симон (Івановський) і вікарний єпископ Панкратій (Гладков), але отець Аліпій цього вже не побачив. Архімандрит Лаврентій, важко хворий, майже нерухомий, дожив до 1950 р. і помер 19 січня в своїй келії в Свято-Троїцькому монастирі на 82-му році життя. У 1960-і рр. собор і монастир було закрито. У серпні 1993 р. в крипті Свято-Троїцького собору були віднайдені мощі старця Лаврентія; незважаючи на те, що останки повністю перебували у воді, кисті рук виявилися нетлінними. 22 серпня 1993 р. Українською Православною Церквою Московського патріархату схіархімандрита Лаврентія зараховано до лику місцевошанованих святих. Почалося масове видання «Життя преподобного Лаврентія Черниговського», в якому від історичного образу схіархімандрита Лаврентія (Проскури) практично нічого не залишилося.

References

HDA SB Ukrainy, m. Chernihiv (Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy). F. P-11588. T. 1. D. 256383. Sl. d. 37140. P. 81.

Lopushanskaia, E. (1971). *Episkopy ispovedniki*. San Francisco, USA.

Osipova, Y. (1998). «Skvoz ohn muchenii i vody slez...» *Honenyia na Istinno-Pravoslavnuu Tserkov: Po materialam sledstvennykh i lahnykh del zakliuchennykh*. Moscow, Russia.

Pred sudom Bozhiim: Russkaia Pravoslavnaia Zarubezhnaia Tserkov i Moskovskaia Patryarkhiia. (1990). Montreal, Canada.

Sikorskaia, L. (2006). *Sviashchennomuchenik Iosif, mitropolit Petrohradskii: Zhizneopisanie i trudy*. Saint-Petersburg, Russia.

Tryhub, O. (2009). *Rozghrom ukrainskoi tserkovnoi opozytii v Rosiiskii pravoslavonii tserkvi (1922–1939 rr.)*. Nikolaev, Ukraine.

Shkarovskii, M. (1999). *Iosiflianstvo: Tehenie v Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi*. Saint-Petersburg, Russia.

Shumilo, V. (2001). *Skhiarkhymandrit Lavrentii i eho vremena: Ocherk tserkovnoi istorii Chernihovshchiny (1868–1950 hh.)*. Chernigiv, Ukraine.

Shumilo, V., & Shumilo, S. (2012). *Russkaia Istinno-Pravoslavnaia Tserkov: Proiskhozhdenie, istoriia*. Chernigiv, Ukraine.

Shumilo, V. *Ihumen Alipii (Iakovenko) ta yoho rol u stvorenni osередku IPTs na*

69 Свідчення М.А. Атрощенко.

Chernihivshchyni // Doli represovanykh zemliakiv. Chernihivskiy raion. (2018). Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53).

Vitaliy Shumilo

Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T.G. Shevchenko «Chernigiv Collegium» National University (Chernigiv, Hetman Polubotok Street, 53).

Schema-Archimandrite Laurence (Proskura) – member of the True Orthodox Church in the Chernigov region.

Much biographical literature has been published about Schema-Archimandrite Laurence of Chernigov (1868–195). It contains prophecies that supposedly belong to Fr. Lawrence. However, all the published literature about this man is based on unscientific data to which have been added dubious prophecies contradicting the reminiscences of contemporaries. The analysis of the latest investigations into the history of the Church in the 20th century, of archival documents and reminiscences of contemporaries allowed the author of this article to create an objective biography of Schema-Archimandrite Lawrence, one of the fundamental facts from which is his membership of the True Orthodox (Catacomb) Church.

Key words: *Schema-Archimandrite Laurence, Declaration of Metropolitan Sergius Stragorodsky, Catacomb Church.*

Дата подання: 13 червня 2019 р.

